

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 910.4 (091)

Кокус В.В.

Роль науково-краєзнавчих товариств України у розвитку регіональних геоботанічних досліджень в 20-х роках ХХ століття

У статті на основі аналізу літературних джерел розглянуто внесок науково-краєзнавчих товариств України у розвиток регіональних геоботанічних досліджень в 20-х роках ХХ століття. З'ясовано причини розвитку в цей час переважно прикладних досліджень рослинного світу України. Проаналізовано наукову спадщину провідних вчених-ботаніків краєзнавчих осередків України: Є.М. Лавренка, Г.І. Танфільєва, О.О. Савостьянова, Г.Й. Потапенка, С.О. Іллічевського, М.К. Гродзинського, Л.В. Климентова, В.П. Кушніренко та ін. З'ясовано значення праць вчених науково-краєзнавчих товариств для подальшого розвитку геоботанічних досліджень в 30-х – 50-х роках минулого століття. **Ключові слова:** рослинність, геоботанічні дослідження, флора, науково-краєзнавчі товариства, вчений, регіон.

Кокус В.В. Роль научно-краеведческих обществ Украины в развитии региональных геоботанических исследований в 20-х годах ХХ века. В статье на основе анализа литературных источников рассмотрен вклад научно-краеведческих обществ Украины в развитие региональных геоботанических исследований в 20-х годах ХХ века. Выяснены причины развития в это время преимущественно прикладных исследований растительного мира Украины. Проанализировано научное наследие ведущих ученых-ботаников краеведческих обществ Украины: Е.М. Лавренка, Г.И. Танфильева, О.О. Савостьянова, Г.И. Потапенка, С.О. Илличевского, Н.К. Гродзинского, Л.В. Климентова, В.П. Кушнirenко и др. Выяснено значение трудов ученых научно-краеведческих обществ для дальнейшего развития геоботанических исследований в 30-х – 50-х годах прошлого века. **Ключевые слова:** растительность, геоботанические исследования, флора, научно-краеведческие общества, ученый, регион.

Kokus V.V. The role of scientific-regional communities of Ukraine in the development of regional geobotanical researches in 20s of XX century. On the basis of literary sources we have studied in the article the contribution of scientific-regional communities in the development of regional geobotanical researches in 20s of XX century. We have found out the reasons of development in this period, mainly applied researches of plant world of Ukraine. We have analyzed scientific heritage of leading scientists-botanists of regional centers of Ukraine, such as: Y.M. Lavrenko, G.I. Tanfilyev, O.O. Savostyanov, G.Y. Potapenko, S.O. Illichevskyi, M.K. Grodzynskyi, L.V. Klymentov, V.P. Kushnirenko and others. We have clarified the importance of works written by scientists of scientific-regional communities for further development of geobotanical researches in 30s-50s of the last century. **Key words:** vegetation, geobotanic researches, flora, scientific-regional communities, scientist, region.

Постановка проблеми. Вивчення розвитку науки є необхідною складовою дослідницької діяльності. Саме через призму минулого можна виявити особливості сучасного стану науки та простежити тенденції її розвитку. Це дає можливість пояснити сучасну структуру науки, її фундаментальні положення, прогнозувати подальший розвиток. Історія науки здавна привертала до себе увагу тому, що без історії науки, без узагальнення її досвіду, досягнень і кризових явищ неможливо успішно здійснювати процес формування теорії науки – головної рушійної сили її розвитку і практичного застосування. Роль історії науки особливо зростає у переломні моменти розвитку суспільства. Тому її дослідження

є надзвичайно актуальними для нинішнього етапу розвитку української географічної науки.

Розвиток геоботанічних досліджень в 20-х роках ХХ століття був зумовлений необхідністю раціонального використання рослинних ресурсів для зростаючих господарських потреб. Внаслідок нераціонального використання рослинних ресурсів на початку ХХ ст. значно скоротилась площа лісів, опинилися на межі зникнення низка рідкісних та цінних видів рослин, майже не залишилось ділянок натуральної степової рослинності. У 20-х – 30-х роках минулого століття краєзнавчими осередками було визначено видовий склад, особливості географічного поширення, господарське значення рослинності окремих регіонів України, розроблено заходи з її раціонального використання та охорони. Незважаючи на наявні здобутки, внеску краєзнавчих товариств у вивчення флори України до цього часу не приділено належної уваги в працях географів.

Аналіз публікацій. Інтерес до історичної спадщини географічної науки значно зріс після здобуття Україною державної незалежності. Упродовж минулих двох десятиліть побачили світ оригінальні праці О.І. Шаблія, В.М. Пашенка, Я.І. Жупанського [5], М.Ю. Костриці [9] та ін., проведено низку конференцій, присвячених історії розвитку географії в Україні. Значний вклад у вивчення історії географії вносить часопис “Історія української географії” заснований у 2000 році. Г.І. Денисик, Я.І. Жупанський виділили та описали основні етапи розвитку географічних досліджень в Україні. Історія розвитку досліджень окремих компонентів природи висвітлена в літературних джерелах галузевих природничих наук. Особливості розвитку флористичних, ботаніко-географічних та геоботанічних досліджень України частково знайшли відображення в працях ботаніків. Значимим для істориків науки є чотирьохтомний словник “Русские ботаники”, який був виданий московським товариством природознавців за редакцією Ю.П. Ліпшица у 40-х – 50-х роках ХХ ст. [16]. У ньому наводяться біографічні дані та список наукових праць не лише провідних вчених-ботаніків найбільших наукових центрів СРСР, а й багатьох регіональних дослідників і краєзнавців. У словнику містяться біографічні дані про Є.М. Лавренка, Л.В. Климентова, М.І. Котова, С.О. Іллічевського, Т.О. Белозорова, Д.О. Богацького, М.П. Білозіра, М.К. Гродзинського, Н.Т. Гаморака, В.П. Кушніренко та ін. У зв’язку з тим, що у словнику були згадані імена репресованих у 30-х роках ХХ ст. вчених видання його подальших томів було припинено. Історії розвитку ботанічних досліджень в Україні у повоєнний період присвячений розділ в трьохтомній фундаментальній праці “История биологии в Украине” (1985). Розвиток геоботанічних досліджень в працях харківських ботаніків в 20-х -30-х роках ХХ століття розглянув М.І. Котов. Наукова діяльність та життєвий шлях ботаніків Одеського наукового товариства при ВУАН та Одеської комісії краєзнавства знайшли відображення в біографічному словнику “Професори Одеського (Новоросійського) університету” (2000). Життєвий та творчий шлях видатного фізико-географа, ґрунтознавця та геоботаніка Г.І. Танфільєва вивчав С.Т. Белозоров, геоботаніка та дендролога Г.Й. Потапенка – Н.М. Пашковська [13]. Невідомі сторінки з життя та наукову діяльність фізіолога рослин Н.Т. Гаморака на початку 90-х років ХХ ст. розглянули Д.М. Доброчаєва, Л.Г. Любінська, О.П. Рибалко [4]. Після здобуття Україною незалежності істориками науки було захищено кілька кандидатських дисертацій, присвячених науковій та громадській діяльності видатних ботаніків: В.І. Липського, О.А. Янати

та ін. Біографічні матеріали про відомих вчених-природознавців України упродовж останніх років публікуються на сторінках “Енциклопедії Сучасної України”. Цікавою є праця Б.В. Заверухи “Флора Волино-Подолії та її генезис”, в якій окремий розділ присвячений історії розвитку флористичних досліджень на Поділлі. Автором детально розглянуто внесок окремих вчених краєзнавчих осередків, особливо Західного Поділля, у вивчення флори краю, проведено періодизацію розвитку ботанічних досліджень регіону [6]. Становлення та розвиток досліджень рослинності Поділля розглянули викладачі Вінницького державного педагогічного університету: А.В. Гудзевич, В.С. Поліщук та В.М. Книш [3]. Ними виділено та охарактеризовано п’ять періодів розвитку ботанічних досліджень регіону. Творчий та життєвий шлях голови Кам’янець-Подільського наукового товариства ВУАН ботаніка Д.О.Богацького знайшов відображення в публікаціях В.С. Прокопчука [15]. Наукову діяльність та життєву долю члена Кабінету виучування Поділля О.О.Савостьянова вивчав професор Вінницького медичного університету А.Т. Давидюк (2001). Незважаючи на наявні публікації, внесок вчених краєзнавчих товариств у вивчення рослинності окремих регіонів України в 20-х – 30-х роках минулого століття ще не знайшов належного відображення в працях сучасних дослідників.

Мета дослідження. На основі літературних і архівних джерел з’ясувати внесок науково-краєзнавчих товариств України у розвиток регіональних геоботанічних досліджень в 20-х роках ХХ ст., проаналізувати науковий доробок членів краєзнавчих осередків України в галузі ботанічної географії, флористики, геоботаніки, встановити долю репресованих в 30-х роках ХХ ст. вчених-ботаніків, з’ясувати значення праць вчених краєзнавчих товариств для сьогодення.

Зв’язок теми з науковими чи практичними завданнями. Тема статті тісно пов’язана з науково-дослідною роботою кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського “Історія географії в Україні”.

Виклад основного матеріалу. З 20-х років ХХ ст. ботанічні дослідження починають відігравати важливу роль в пізнанні природних ресурсів регіонів України. Регіональні геоботанічні дослідження в цей час активно проводили численні краєзнавчі товариства, Кабінети з вивчення природи, комітети та бюро краєзнавства, науково-дослідні кафедри та ін.

Флористичні дослідження території України в 20-х роках ХХ ст. були обумовлені в основному розвитком народного господарства. Так, за дорученням державних планових комісії, місцевих органів влади, науково-дослідних установ науково-краєзнавчими осередками України вбуло проведено вивчення флористичного складу долин річок, луків, заплавл, лісів, натуральних ділянок степової рослинності. Дослідження дозволили встановити загальною видовий склад флори території України, описати багато нових для науки видів рослин, зібрати великі гербарні колекції флори окремих регіонів.

Одним з найбільших краєзнавчих осередків на Правобережній Україні став Кабінет виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН, що був створений у 1924 році відомим краєзнавцем В.Д. Отамановським. Навколо Кабінету об’єдналися понад 30 вчених з різних міст України, які створили керівний орган – колегію наукових консультантів. Дослідженням рослинності Поділля займалися наукові консультанти Кабінету: О.О. Савостьянов, М.П. Білозір, М.М. Афанасьєв, В.Г. Борисевич та інші. В 1925 році

Кабінетом виучування Поділля була видана праця проф. О.О. Савостьянова “Дика рослинність Поділля”, в якій на основі власних спостережень автором дана характеристика основних типів рослинності Поділля, представлені детальні флористичні списки східної частини регіону. В перших розділах подано список джерел з вивчення флори краю, описано історію ботанічних досліджень, дана характеристика природних умов Поділля. В подальших розділах автором детально описано лісову, степову та водно-болотну рослинність. Найбільше уваги приділено рослинності лісів. О.О. Савостьянов виділяє п’ять типів лісів Поділля: грабові, дубові, березові, букові та вільхові (з домішкою осики). Аналізуючи характер ґрунтового покриву (значне поширення на Поділлі сірих лісових ґрунтів) автор робить висновок про те, що більша частина краю в минулому була покрита лісами. Наявність деградованих чорноземів пояснюється вторинним наступом лісів на степ. Вчений вважав рослинність Поділля найбільш давньою в Україні, тому що, ця територія ніколи не покривалась льодовиком та на ній тривалий час не було морських басейнів, на відміну від Полісся та Причорноморської низовини. Це сприяло збереженню тут значної кількості реліктових та ендемічних видів рослин. На думку автора, в центральній та східній частинах Поділля, для яких характерна найбільша припіднятість території, переважаючою деревною породою є граб, на півдні та південному сході регіону домінуючу роль відіграють світлі дубові ліси. Вивчаючи видовий склад рослинності Поділля О.О. Савостьянов приходиться до висновку, що подільська флора має значно більше схожих рис з флорою Західної Європи, ніж Лівобережної України. Автор наводить список з 25 видів рослин, що є спільними для Західної Європи та Поділля і не зустрічаються на Лівобережній Україні. О.О. Савостьянов вважав, що на Поділлі відсутні натуральні хвойні ліси, а ті що зустрічаються – штучного походження. Розглядаючи степову рослинність автор справедливо відмічає, що на Поділлі майже не залишилося ділянок з натуральною степовою рослинністю. В передостанньому розділі розглянуто питання геоботанічного районування Поділля (без території Західного Поділля). Територія Поділля згідно цієї схеми поділяється на смугу чорних мішаних лісів (найбільш припідняті території центральної та східної частини Подільської височини, в тому числі Вінниця та її околиці) з переважанням грабових лісів на сірих лісових ґрунтах та опідзолених чорноземах та дві лісостепові смуги, що обіймають території на північ і на південь від смуги чорних мішаних лісів (північне та південне Поділля) з переважанням дубових лісів та більшою кількістю степових видів рослин. До роботи додається схематична карта рослинності Поділля, на якій позначено межі поширення рідкісних рослин: береки, карликової бруслини, сріблястої липи, рай-дерева, омели дубової, буку та ін. [17].

У 1933 році виходить друга праця О.О.Савостьянова “Ботанічні екскурсії в околицях Вінниці”, в якій автор на основі власних багаторічних досліджень детально описує лісову, водну та інші типи рослинності міста та його околиць. Перша частина книги присвячена методиці проведення ботанічних екскурсій та складанню гербарію. Лісова рослинність околиць Вінниці, на думку автора, відноситься до типової рослинності Правобережного Лісостепу. Така деревна порода, як граб є типовою для Правобережної України і майже не зустрічається на Лівобережжі. Ліси Поділля, на думку О.О. Савостьянова, мають багато схожих рис з європейськими широколистяними лісами.

Вивченням флори Вінниччини займався й науковий консультант Кабінету

виучування Поділля М.П.Білозір. На основі польових досліджень ним складено список диких та культурних рослин, зокрема рідкісних, який містив до 1000 родів (із зазначенням часу і місця їх збору). У статті “Рослини Мало-Кутищанського лісу Вінницької округи” М.П. Білозір наводить народні та латинські назви 330 рослин околиць Вінниці, а також їх лікувальне та господарське значення. У 1929 році Кабінет планував видати його монографію “Флора Надбожжя”. Упродовж 20-х - 30-х років ХХ ст. дослідником був також зібраний детальний, ретельно монтований гербарій подільської флори, дублети якого зберігаються в гербарії Московського державного університету [16].

На Кам’янеччині дослідженням подільської флори займалися Кам’янець-Подільське наукове товариство при ВУАН, Кам’янець-Подільський окружний комітет краєзнавства, Кам’янець-Подільський ботанічний сад, Науково-дослідна кафедра народного господарства та культури Поділля при Кам’янець-Подільському сільськогосподарському інституті [11].

Плідну роботу в складі підсекції прикладної ботаніки науково-дослідної кафедри народного господарства та культури Поділля проводив відомий вчений-фізіолог, дійсний член науково-дослідної кафедри Н.Т. Гаморак. Низку статей надрукувало у своєму журналі Німецьке ботанічне товариство, дійсним членом якого він був. У 1927 році Н.Т. Гаморак сконструював автоматичний апарат для вимірювання транспірації рослин – транспірограф. Великою заслугою науковця було створення в Кам’янець-Подільському ботанічного саду. У 1926 році зроблено перші насадження – берези, дуба, граба, різних видів хвойних і плодкових культур. Було закладено систематичну ділянку, випробовувались нові культури – арахіс, рис, соя, цитрусові, заклали парники. Під керівництвом Н.Т. Гаморака тут велась різнопланова науково – дослідна робота. Збережені протоколи засідань наукової ради Кам’янецького ботанічного саду відображають роботу його відділень (секторів) – систематики, мікології, фізіології, екології, нових культур, технічних рослин, дендрології, зв’язки з іншими науковими установами, зокрема провадився обмін насінневими каталогами з 157 зарубіжними ботанічними садами та 45 – з території СРСР [4].

Активно займався вивченням флори Кам’янеччини та Поділля засновник Кам’янець-Подільського наукового товариства при ВУАН Д.О. Богацький. У 1928 році в “Записках” Кам’янець-Подільського наукового товариства при ВУАН була опублікована його стаття “Матеріали до флори Кам’янеччини”, в якій на основі власних польових досліджень та зібраного гербарію автор зробив систематичний опис 29 родин та 270 видів рослин Кам’янецької округи. У 1929 році в “Записках” Кам’янець-Подільської науково-дослідної кафедри виходить стаття Д.О. Богацького “Нові для Поділля рослини”, в якій подається перелік з 11 видів рослин вперше виявлених автором на Поділлі в 1920-х роках. Крім флористичних праць Д.О. Богацький проводив також фенологічні спостереження над рослинністю околиць Кам’янець-Подільського [1].

Вагомий внесок у розвиток досліджень флори південно-східного Поділля в 20-х роках ХХ ст. зробили члени Тульчинського окружного краєзнавчого товариства. Член краєзнавчого товариства, учитель К.Н.Соколов протягом 1926-1929 років працював над утворенням гербарію тульчинської флори. Допомогу в його створенні надавали члени-кореспонденти краєзнавчого товариства на місцях. У статті “Флора Тульчинщини” К.Н. Соколов на основі власних спостережень описує місця поширення на теренах краю ряду реліктових та ендемічних видів

рослин. У бюлетені, який видавав Тульчинський окрвиконком, була надрукована його стаття “Лікарські рослини Тульчинщини”. Під час ботанічних екскурсій К.Н.Соколов визначив і описав нові види рослин округу. Природничою секцією краєзнавчого товариства була складена карта поширення рідкісних рослин Тульчинщини: береки, карликової бруслини, сріблястої липи, дерену, омели дубової та ін. Члени краєзнавчого товариства спільно з Харківською науково-дослідною кафедрою сільськогосподарської ботаніки вивчали господарське значення ряду диких рослин: кропиви, ожини, кульбаби та ін. [18].

Вагомий внесок у вивчення рослинності Придніпров'я зробили члени Білоцерківського окружного краєзнавчого товариства М.К.Гродзинський, О.З.Архимович, В.Ф.Гродзинська та ін. Ботанік М.К.Гродзинський вивчав флору Білоцерківщини, зокрема, кормових і деяких технічних рослин, а також бур'яни і засоби боротьби з ними. Упродовж 1923-1927 років вчений в околицях Білої Церкви провів детальне дослідження основних рослинних угруповань. Під час ботанічних екскурсій М.К.Гродзинський зібрав гербарій місцевої флори з понад 600 зразків. Дослідник відмовився від складання повного флористичного списку у зв'язку з тим, що обстеженням було охоплено лише частину округу. Результати польових досліджень він узагальнив у статті “Природна рослинність Білоцерківщини”, яка була надрукована у краєзнавчому збірнику товариства “Білоцерківщина”. Автор поділяє територію округу на два відмінних в геоботанічному відношенні райони: Білоцерківське Полісся та Лісостеп. Для Полісся характерна значна лісистість, у лісостеповій частині округу ліси зустрічаються рідше і зосереджені переважно на найбільш припіднятих і розчленованих ділянках. У статті вчений робить детальний флористичний опис кожного з виділених районів. Аналізуючи розподіл ґрунтового покриву, автор приходить до висновку, що в межах північно-східної частини округу в минулому переважала степова рослинність. Південно-західна частина округу має більші абсолютні висоти і є більш розчленованою, тому площа лісової рослинності тут зростає. Таким чином, для лісостепу Білоцерківщини характерно три типи рослинності: лісова, степова та лучно-болотна. М.К.Гродзинський виділяє наступні типи лісів: байрачні, вододільні, заплавні, а також ліси на гранітних схилах, безлесових островах та на другій терасі р. Рось [16].

Член товариства В.Ф.Гродзинська упродовж другої половини 20-х років ХХ ст. вивчала шкідливу мікофлору регіону. У 1926 році під час перебування в мікологічній лабораторії імені А.А.Ячевського в Ленінграді дослідниця мала змогу визначити частину зібраного гербарного матеріалу. В краєзнавчому збірнику “Білоцерківщина” (1927) В.Ф.Гродзинська опублікувала ґрунтовну статтю “Матеріали до грибної флори Білоцерківщини”, в якій підсумувала результати власних досліджень. В статті наведено систематичний список грибів-збудників хвороб сільськогосподарських рослин, знайдених та визначених автором за останні кілька років, вказано час і місце їх збору [16].

Багато зробив для вивчення рослинності Полтавщини у 20-х – 30-х роках ХХ ст. співробітник Полтавського науково-дослідного музею та Полтавського наукового товариства при ВУАН, відомий флорист, ботаніко-географ, фенолог С.О.Іллічевський. Ще з 1918 року він проводив багаторічні фенологічні спостереження над рослинністю в околицях Полтави (цвітіння, плодоношення та ін.). На основі цих спостережень С.О.Іллічевський сформулював положення відоме під назвою “Законна Мініо-Іллічевського” (1924), згідно якого хід цвітіння

рослинного світу в загальних рисах повторює історію його розвитку. На засіданнях Полтавського наукового товариства С.О. Іллічевський виступав з доповідями про результати багаторічних фенологічних спостережень околиць м. Полтави. У другій половині 20-х років ХХ ст. С.О. Іллічевський проводив флористичне і геоботанічне дослідження низки округів Полтавщини та Чернігівщини. Всього перу вченого належить понад 80 наукових праць. Результати досліджень рослинного світу Полтавщини С.О. Іллічевський узагальнив у розвідці “Схематичний огляд флори”, яка була опублікована у збірнику “Полтавщина”. У статті автор на основі проведених за останні роки геоботанічних досліджень описує географічне поширення основних рослинних формацій регіону: лісової, степової, лучної та торфо-болотної. Велику увагу автор приділяє вивченню залишків степової рослинності, охороні рідкісних та цінних видів рослин, дослідженню видового складу місцевої флори [14].

Чималий внесок у дослідження рослинних угруповань Полтавщини зробили місцеві ботаніки В.П. Кушніренко та В.Ф. Ніколаєв, які тісно співпрацювали з Полтавським науковим товариством при ВУАН. У жовтні 1928 року розроблена ними програма колективного планового дослідження рослинного покриву Полтавського округу була презентована на засіданні наукового товариства. У цьому ж місяці В.П. Кушніренко та В.Ф. Ніколаєв проект цієї програми доповіли також президії Окрвиконкому. Вказана програма у 1928 році була опублікована у “Записках Полтавського наукового товариства при ВУАН”. У ній, зокрема, йдеться про необхідність застосування нових методів при дослідженні рослинних формацій – фітосоціологічних. В програмі досліджень на 1929-1930 рік йшлося про вивчення рослинних суспільств луків та полів долини р. Ворскли. У наступні роки планувалося провести дослідження всіх рослинних формацій басейнів Ворскли та Псла. Розроблена дослідниками програма фітосоціологічних досліджень мала важливе значення для подальшого вивчення рослинних угруповань регіону [16].

На Одещині в 20-х роках ХХ ст. цікаві флористичні та геоботанічні дослідження проводили вчені Одеського наукового товариства при ВУАН та Одеської комісії краєзнавства: Л.В. Климентов, Г.І. Танфільєв, І.В. Матківський, Г.Й. Потапенко та ін. Частина з них працювала також у місцевих навчальних закладах, науково-дослідних кафедрах, Одеському державному ботанічному саду.

Член секції природних багатств Одеської комісії краєзнавства, учень Г.І. Танфільєва, геоботанік Л.В. Климентов займався вивченням рослинного покриву півдня України та Кавказу (Кисловодськ – Бергамит). Важловою заслугою Л.В. Климентова є застосування спорово-пилкового аналізу для вивчення флори четвертинного періоду. У вересні 1924 року за дорученням проф. Г.І. Танфільєва він провів дослідження пилку сосни у Кардашинському заповіднику поблизу Голої Пристані. Знаходження пилку сосни майже в усіх пробах, взятих із зразків мохово-осокового (гіпнового) торфу, свідчить про панування в минулому на цій території соснового лісу. Крім пилка сосни, дослідником знайдено тут чимало пилку вільхи, дуба, берези, липи та ін. Вчений вважав малоімовірним занос пилку водами Дніпра. Праця Л.В. Климентова була однією з перших, присвячених рослинності голоцену в Україні [8].

На Одещині геоботанічні, ґрунтознавчі та фізико-географічні дослідження в 20-х роках минулого століття проводив видатний вчений-географ, ґрунтознавець та геоботанік Г.І. Танфільєв. Упродовж 1923-1928 років він був

головою секції з вивчення природних багатств Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Г.І. Танфільєв був один із засновників Одеського сільськогосподарського інституту, де очолював кафедру ґрунтознавства (1918-1928). У своїх працях вчений продовжував і розвивав ідеї свого вчителя – В.В. Докучаєва. Основні дослідження стосувалися питань взаємозв'язку між лісом і степом. Причиною безлісся степів вважав засоленість степових ґрунтів. Г.І. Танфільєв запропонував одну із перших схем фізико-географічного районування Європейської частини Росії. У 1924 році вчений виділив та описав основні фізико-географічні райони Одеської губернії. Велику увагу Г.І. Танфільєв присвятив вивченню історії розвитку рослинності степу України.

Дослідженням причин безлісся степів займався член Одеського наукового товариства при ВУАН, геоботанік І.В. Матківський. У статті “Байраки-Переліски Степової Наддністрянщини”, яка була надрукована у “Записках Одеського наукового товариства при ВУАН” у 1928 році, він на основі власних польових досліджень та аналізу попереднього досвіду виділяє основні чинники, які перешкоджають поширенню лісів в степовій смузі України. Незначне поширення лісової рослинності в степах автор пояснює посушливістю клімату, несприятливою для лісу структурою ґрунтів, їх засоленістю, антропогенними чинниками та ін. Вивчаючи байрачні ліси Південної України, автор прийшов до висновку, що поширенню лісових ділянок у балках сприяє захищеність їх від сухих південно-східних вітрів, високий рівень ґрунтових вод, розчленований рельєф, а також відсутність у ґрунтах деяких шкідливих для лісу сполук внаслідок вимивання.

Геоботанічні дослідження причорномор'я проводив також член секції природних багатств Одеської комісії краєзнавства при ВУАН професор Г.Й. Потапенко. У 1920-х роках він працює викладачем ботаніки Одеського Інституту народної освіти. У 1923-1926 роках майбутній вчений навчався в аспірантурі науково-дослідної кафедри географії ІНО під керівництвом Г.І. Танфільєва. В цей час Г.Й. Потапенко розпочав інтенсивне геоботанічне дослідження пересипів лиманів Північного Причорномор'я, поєднуючи знання споріднених спеціальностей: географа, ландшафтознавця, ґрунтознавця, гідробіолога, геоботаніка, флориста та систематика. Він продовжив вивчення солончакових ценозів, розпочате ще студентом, коли за наукову роботу про Хаджибейський лиман отримав золоту медаль. Упродовж 20-х років ХХ ст. з-під його пера виходить кілька наукових праць, присвячених вивченню рослинності причорноморських пересипів. З 1 жовтня 1924 року Г.Й. Потапенка було призначено професором природознавства і географії Одеського ІНО. У 1928-1933 роках завідував кафедрою морфології і систематики рослин Одеського Інституту народної освіти. В цей час Г.Й. Потапенко читав курси загальної ботаніки, морфології, екології та систематики рослин, геоботаніки, фітогеографії, філогенії рослин, палеоботаніки, методики викладання географії. Головні праці вченого присвячені рослинності лиманів Північного Причорномор'я. У своїх дослідженнях основну увагу вчений звертав на генезис, закономірності розвитку та господарське значення лиманської флори. З 1926 року Г.Й. Потапенко досліджував старовинні дендрологічні парки Одещини, Кіровоградщини та Поділля, які були створені ще у XVIII-XIX століттях. Упродовж 1925-1929 років за дорученням Одеської комісії краєзнавства вчений проводив геоботанічне дослідження Весело-Боковецького, Трикратівського, Гетьманського, Мостовського парків, а також Савранського лісу. Наприкінці 20-х років минулого

століття Г.Й. Потапенко приймав участь в експедиціях з вивчення рослинності озер та лиманів. Всього вченим опубліковано понад 40 наукових праць [13].

Геоботанічні дослідження півдня України в 20-х роках минулого століття проводив учень Г.І.Танфільєва, відомий географ С.Т.Белозеров. У 1920-х роках він закінчив Одеський інститут народної освіти, навчався в аспірантурі на науково-дослідній кафедрі геології і географії. У 1929 році С.Т. Белозеров у “Записках Одесского общества естествоиспытателей” опублікував статтю “Материалы к изучению растительности долин Малого и Среднего Куяльников”. Значний інтерес викликала його стаття “Охрана природы в школе”, яка була опублікована в журналі “Живая природа” (1928). В складі Одеської комісії краєзнавства С.Г. Белозеров досліджував рослинність долини р. Кучургун [5].

Серед краєзнавчих осередків України найбільший внесок у вивчення рослинності в 20-х роках минулого століття зробило Харківське наукове товариство при ВУАН, яке було засновано у 1919 році. Активну діяльність товариство розпочало лише у 1924 році, після того як отримало статус ВУАН. В цей же рік у складі товариства було створено природничу секцію. В наступні роки в складі природничої секції було створено ботанічну та лісознавчу підсекції.

У Харкові розпочав свою наукову діяльність відомий геоботанік, флорист-систематик Е.М. Лавренко. Вже у 18 років учнем Харківського університету він друкує свою першу наукову працю “До флори Харківського повіту”. У 1924 році він ввійшов до складу природничої секції Харківського наукового товариства. У Харківському університеті, до якого він вступив у 1918 році, майбутній вчений спеціалізувався як флорист, систематик та геоботанік, одночасно працюючи завідувачем гербарію Харківського ботанічного саду, асистентом кафедри ботаніки Харківського медичного та хіміко-фармацевтичного інститутів. У 1922 році Є.М. Лавренко вступає до аспірантури Харківського інституту народної освіти, де його керівником був професор В.І. Талієв. В цей час він описує нові таксони роду *Festuca* L. і болота Харківської губернії. Основний напрям його досліджень в цей час флора та рослинність різних регіонів України. З цією метою він брав участь у багатьох експедиціях у лісостепові та степові райони України. Разом із М.В. Клоковим він описує рослинність Донбасу, готує матеріали для ботаніко-географічного районування України, складає список рідкісних рослин південного сходу України, значну увагу приділяє явищам пасовищної дигресії та демутації, проводить комплексні дослідження ґрунтів та рослин.

У травні 1927 року на засіданні підсекції ботаніки природничої секції Харківського наукового товариства Є.М. Лавренко виступив з доповіддю “Рослинність України”, в якій детально охарактеризував рослинний покрив різних регіонів України. Цю доповідь було заплановано оголосити на першому міжнародному конгресі ґрунтознавців у Вашингтоні. Основною метою цього дослідження доповідач вважав встановлення зв'язку між рослинністю та іншими компонентами природи. Особливу увагу вчений приділяє опису видового складу рослинності гранітних, крейдяних та вапнякових відслонень, степів, лісів, заплав, боліт, пісків, солонців, луків, водойм та ін. Є.М. Лавренко вважає, що геоботанічне районування повинно бути комплексним і включати крім рослинності, особливості геологічної будови, ґрунтів, клімату, рельєфу та тваринного світу. У льодовикові та міжльодовикові періоди на Поділлі панували степи та напівпустелі, на яких сформувалися чорноземи. Ліси на Подільській височині зайняли домінуюче положення у післяльодовикову добу, тому чорноземи, які

раніше панували тут, зазнали значного опідзолення. На Волино-Подільській височині є ряд рідкісних рослин, які не зустрічаються в регіонах, розташованих на схід від Поділля (бруслина, берека, явір, клокичка, дерен, липа, бук). Подільські ліси Є.М. Лавренко відносить до західноєвропейського типу. На Поділлі в далекому минулому, на думку вченого, панувала степова рослинність. Про це свідчить переважання тут вторинно-опідзолених ґрунтів, які зазнали деградації в результаті наступу лісів у післяльодовикову добу. Тому територію Поділля Є.М. Лавренко називає регіоном стародавнього лісостепу [10].

Вчений розробив нову схему класифікації степів України, згідно якої в межах лісостепової смуги виділяються різнотравно-широколисто-трав'яні степи з північним та південним варіантами. Межі лісостепу співпадають на півночі з південною межею Полісся, на півдні з південною межею поширення вододільних лісів, а такою з віссю позатропічного баричного максимуму. Ця межа, за даними автора, проходить через населені пункти Ананьєв–Кіровоград–Олександрію–Полтаву–Харків–Вовчанськ. В межах степової смуги він виділяє різнотравно-типчаково-ковилові та вузьколисто-типчаково-ковилові степи. Характерною особливістю останніх є наявність ксерофітних видів та мала кількість дводольних видів рослин [11].

Оригінальним є припущення Є.М. Лавренка про наявність у льодовиковий період в Україні кількох центрів “консервування” третинних реліктів (рефугіумів), де знаходила притулок пліоценова лісова рослинність. Лісові породи були зосереджені в цей час в найбільш захищених місцях: річкових долинах, балках, відслоненнях. Таких центрів в Євразії Є.М. Лавренко виділяє шість: Подільська височина, південна частина Середньоруської височини, Донецький кряж, Приволзька височина, Південний Урал та північне передгір'я Алтаю. Три з них знаходились в межах України. У міжльодовиков'я та післяльодовикову добу у зв'язку зі збільшенням кількості опадів лісова рослинність з цих центрів поширювалась територією України [10].

Висновки. У 20-х роках ХХ ст. вченими науково-краєзнавчих товариств були проведені значні роботи з інвентаризації видового складу флори України та виявлення корисних для народного господарства рослин, багато уваги приділялось також аналізу флори, її генезису, вивченню реліктових та ендемічних видів рослин та їх поширенню. Праці ботаніків мали комплексний характер, при їх виконанні складались ботанічні та ґрунтознавчі карти територій господарств з нанесенням ареалів бур'янів, розроблялись рекомендації і заходи з покращення природних угідь та їх раціонального використання. Вивчення регіональних флор не тільки дозволило визначити шляхи раціонального використання їх, але й розширило відомості про рідкісні, зникаючі, реліктові та ендемічні види, дало можливість розробити рекомендації з їх охорони.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальших досліджень історії розвитку геоботанічних досліджень в Україні полягають у розширенні джерельної бази, пошуках в бібліотеках та архівах відповідних документів, удосконаленні методики дослідження, з'ясуванні раніш невідомих сторінок життя та наукової діяльності вчених – ботаніків краєзнавчих осередків України.

1. Баєр М.М. Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства й культури Поділля при Кам'янець – Подільському сільськогосподарському інституті / М.М.Баєр // Записки Кам'янець – Подільського сільськогосподарського інституту - 1927. - Книга 4. - с.146-164. \
2. Баженов Л.В. Alma Mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр

- історичної регіоналістики XIX – на початку XXI століть / Л.В.Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – 416 с.
3. Гудзевич А.В. Становлення та розвиток досліджень рослинності Поділля / А.В.Гудзевич, В.С.Поліщук, В.М.Книш // Географія і сучасність. – Київ. – 2003. – Вип.6. – с. 157-162.
  4. Доброчаєва Д.М. Нестор Гаморак. Сторінки життя вченого / Д.М.Доброчаєва, Л.Г.Любінська, О.П.Рибалко // Український ботанічний журнал. – 1993. - № 5. - с. 86-92.
  5. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Навчальний посібник / Я.І.Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 275 с.
  6. Заверуха Б.В. Флора Вольно-Подолии и ее генезис. / Б.В.Заверуха. – К.: Наук. думка, 1985. – 191 с.
  7. Записки Кам'янець - Подільської науково-дослідної кафедри. – Полтава, 1929. - т. 1. – 189 с.
  8. Звіт секції природних багатств // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – 1924. - Ч.1. – с. 4 -11.
  9. Костриця М.Ю. Подільська наукова географічно-краєзнавча школа: діяльність і постаті (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / М.Ю.Костриця // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія : Географія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2005. – Вип. IX. – с. 148 – 155.
  10. Лавренко Є.М. Рослинність України / Є.М.Лавренко // Вісник природознавства. – Харків, 1927. – № 1. – с. 24. – 45.
  11. Лавренко Є.М. Рослинність цілинних степів України та їх охорона / Є.М.Лавренко // Краєзнавство. – Харків. – 1928. – № 6-10. – с. 20-33.
  12. Нестеренко В.А. Діяльність науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля у справі українського національного відродження (1920-ті роки) / В.А.Нестеренко // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. – с. 249-253.
  13. Пашковська Н.М. Потапенко Георгій Йосипович – ботанік / Н.М.Пашковська // Професори Одеського університету. Біографічний словник. – Одеса: Астропринт, 2000. – т. 3. К-П. – с. 486-489.
  14. Полтавщина. Краєзнавчий збірник / [Під заг. ред. М.Г.Криворотченка]. Том 2. - Полтава: Б.в., 1927. – 419 с.
  15. Прокопчук В.С. Трагічна доля Д.О. Богацького – голови Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН / В.С.Прокопчук // Педагогічний вісник. – Хмельницький, 2003. - № 1. – с. 34-36.
  16. Русские ботаники: Биографо-библиографический словарь: В 4-х т. / Липшиц С.Ю. – М.: Изд. МОИП, 1947-1952.; 1947. – Т.1. – 335 с.; 1947. – Т.2. – 336 с.; 1950. – Т.3. – 448 с.; 1952. – Т. 4. – 644 с.
  17. Савостьянов О.О. Дика рослинність Поділля / О.О. Савостьянов. – Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1925. – 71 с.
  18. Тульчинщина: (Краєзн. збірник) / За ред. К.Л.Журавля. - Тульчин: Б.в, 1929. – 116 с.

УДК 911.37 (09) (477.53)

Кушнір Л.М., Шевчук С.М.

Історико-географічні особливості заселення території Полтавщини

Стаття присвячена історико-географічним особливостям заселення території Полтавщини від найдавніших часів до кінця XX століття. Матеріал дослідження розкриває основні напрямки формування потоків народонаселення та розвиток поселенської мережі в регіоні. В часовому та територіальному аспекті розглянуто зміни геодемографічної ситуації, а також особливості міграційних потоків. **Ключові слова:** Полтавщина, народонаселення, поселенська мережа, територіальна організація населення, динаміка народонаселення, міграційні потоки.

Кушнир Л.М., Шевчук С.Н. Историко-географические особенности заселения территории Полтавщины. Статья посвящена историко-географическим особенностям заселения территории Полтавщины с древнего времени до конца XX века. Материал исследования раскрывает основные направления формирования потоков народонаселения и развитие поселенческой структуры в регионе. Во временном и территориальном аспекте рассмотрено изменение геодемографической ситуации, а также особенности миграционных потоков. **Ключевые слова:** Полтавщина,